

**„GRAMMATICAM LATINAM PHRASI CONTINUA SCRIPTAM
INTERROGANDI SALE CONDIRE VOLUIT.”
QUINTILIANUS, VALLA, ERASMUS ÉS LINACRE EGY
PRISCIANUS–KOMPENDIUMBAN (1537)***

EKLER PÉTER

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 428 jelzetű kötetes kézirata Georgius Trapezuntius (1395–1474 k.) latin nyelvtani munkáját tartalmazó korvina-kódex.¹ A bizánci származású humanista élete nagyobbik részét Itáliában töltötte. Görög nyelvű művek fordítójaként és rétorikai, dialektikai munkáival a Quattrocento egyik meghatározó egyénisége lett. Maria nevű lányát a magyar Kosztolányi (Polycarpus) György vette feleségül. Számos fordítása és önálló alkotása megtalálható létező, hiteles korvináinkban.²

Trapezuntius említett grammatikai műve, a *De octo partibus orationis ex Prisciano compendium* (a továbbiakban *Compendium* vagy *kivonat*) az 1430-as években keletkezett. 1471 és 1537 között 6 alkalommal jelent meg nyomtatásban és számos kéziratban maradt fenn. A kivonatos munka a nagy római grammatikus, Priscianus (VI. század eleje) latin nyelvtanát (*Institutiones grammaticae*) tartalmazza az alsóbb szintű oktatás számára is alkalmas formában, méretét tekintve pedig kb. 1/6-ra rövidítve.³

Tanulmányunk középpontjában a *Compendium* utolsó kiadása áll (Augsburg, 1537., a továbbiakban *augzburgi kiadás* vagy *kommentár*).⁴ A *Compendium* első öt megjelenése (1471, 1472, 1474, 1478, 1480) Itáliához köthető (Milánó, Bologna). Több, mint félszáz évvel utolsó ösnyomtatvány-kiadása (és száz évvel a kivonat keletkezése) után az Alpokon túl is megjelent a *Compendium*. Az augzburgi kiadás az első nyomtatott változattól (1471) annyiban különbözik, hogy közel másfélszáz magyarázatot, megjegyzést fűz Trapezuntius eredeti szövegéhez.

* Szakmai tanácsaiért ADAMIK Tamás Professzor Úrnak ezen a helyen mondok köszönetet.

¹ BARTONIEK 1940, no. 428; CSAPODI 1973, no. 667; CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1990, p. 41.

² EKLER 2007. A Cod. Lat. 281 jelzetű korvina (Országos Széchényi Könyvtár) iniciáléja (fol. 1^r) 1000 forintosunk hátoldalán szerepel.

³ A *Compendium* szövegét EKLER Péter tette közzé (EKLER 2008b). A priscianusi *Institutiones* nyomtatott kiadásaira vonatkozóan lásd GIBSON 1977. Az *Institutiones* máig mérvadó kiadása: KEIL 1855–1859. A hatalmas nyelvtani műhöz elengedhetetlen segéd-eszközt jelent: ROMÁN – GALINDO 2001.

⁴ TRAPEZUNTIUS 1537. A *Compendium* szövegét a Bayerische Staatsbibliothek (München) L. lat. 873 jelzetű példánya alapján közlöm.

A kommentárokat Xystus Birkius (Sixt Birck, 1500–1554), az augsburgi Szent Anna gimnázium rektora készítette. Birck Augsburgban született és ott is halt meg, a *Compendium* újbóli közreadását gimnáziumának ajánlotta (*Xystus Birkius scholae suae s. d.*).⁵

A *Compendium* bekezdései után olvasható „kiadói” sorok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a *Compendium* utolsó kiadása (is) iskolai igények kielégítésére történt. A latin nyelvtankönyv egyes szakaszaihoz fűzött magyarázatok számos alkalommal görög nyelvű példákat tartalmaznak. Más esetekben magyarázó (olykor bíráló) megjegyzéseket fűznek Trapezuntius (Priscianus) megállapításaihoz. További esetekben pedig a XV. század második felében, a XVI. század első harmadában keletkezett új latin nyelvtanok párhuzamos szakaszaira hivatkoznak összehasonlítás, kiegészítés vagy az ismeretanyag további elmélyítése céljából.⁶

Tanulmányunk célja, hogy az utóbbi csoportba tartozó megjegyzéseket és azok feladatát, jelentőségét bemutassa, vagyis a *Compendiumot* más XV–XVI. századi nyelvtani művekkel is összehasonlítsa. Az augsburgi kiadás számos alkalommal említi Lorenzo Valla, Erasmus, Thomas Linacre nevét, ezért figyelmünket elsősorban az ő nyelvtani vagy stilisztikai műveikre kívánjuk irányítani. A kommentár megjegyzései több esetben Plinius, Quintilianus és Gellius műveire is felhívják a figyelmet, ezért említéseikre mi is kitérünk. A nyelvtani jelenségek érzekeltetésére, alátámasztására Priscianus elsősorban Vergiliust, Cicerót és Terentiust idézte követésre méltó normaként. Plinius, Quintilianus és Gellius idézésével, „bevonásával” az augsburgi kiadás az eredeti (priscianusi és az őt követő trapezuntiusi) nyelvtani, stilisztikai eszmények mellé tehát egy másikat is felvonultat. A tankönyv célja ezzel feltehetően az lehetett, hogy a latin nyelvtani szabályokat, a görög nyelv vonatkozó részeit és a jól megválogatott, odaillő irodalmi idézeteket a gyermekek egy, jól szerkesztett könyvből tudják megtanulni.⁷

⁵ A Szent Anna Gimnázium Németország legrégebb iskolái közé tartozik. Az augsburgi intézményben 1531 óta folyik oktatás, ma több, mint ezer diákot tanítanak.

⁶ Georgius Trapezuntius életére vonatkozóan lásd MONFASANI 1976 és MONFASANI 1984. Az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták és Magyarország kapcsolatára vonatkozóan lásd EKLER 2008a. A *Compendium* létrejöttének körülményeire vonatkozóan lásd EKLER 2006. A mohácsi vész előtti Magyarországon elterjedt latin nyelvtanok módszertanára vonatkozóan érdemes figyelembe venni EKLER Péter esettanulmányát (EKLER 2009).

⁷ A középkori és XV. századi itáliai iskolai oktatásra vonatkozóan figyelmet érdemel BLACK 2001. A latin nyelv oktatásában a XV. században lezajló folyamatokra lásd JENSEN 1996b. A humanista nyelvtanok megjelenésére vonatkozóan lásd PERCIVAL 1975 és PERCIVAL 1988. Az itáliai szerzőktől származó humanista nyelvtanok német nyelvtanra való elterjedésére vonatkozóan lásd JENSEN 1996a.

A *Compendium* a Priscianustól származó ismereteket kérdés–felelet formájában igyekszik a diákok számára könnyen elsajátíthatóvá tenni. A *Regulae generales* fejezet a szavak nyelvtani nemével kapcsolatos általános szabályokat ismerteti:

’Andreas’ cuius generis? Masculini. Quare? Quia omnia nomina propria virorum, cuiuscumque sint terminationis, masculini sunt generis. ...

’Maria’ cuius generis? Feminini. Quare? Quia omnia nomina propria mulierum, cuiuscumque sint terminationis, feminina sunt. ’Glycerium’, ’Dorcium’ ... et similia, quamvis formam neutrorum et declinationem apud comicos servant, figurate tamen femininum habent articulum.⁸

Nyelvtankönyvekben bevett szokás, hogy egy–egy példa megegyezik annak a személynek a nevével, akinek a művet ajánlották. A *Compendium* ajánlása Andreasnak, Trapezuntius fiának szól, az említett példa is az ő nevét közli. Női nevek nyelvtani nemének illusztrálására a ’Maria’ szolgál. Maria Trapezuntius lánya, később Kosztolányi György felesége volt.

Az augsburgi kiadásban az utóbbi kérdés után (’Maria’ cuius generis?) a női foglalkozásokra, településekre, tájegységekre vonatkozóan a következő megjegyzés olvasható:

Officiorum etiam muliebrum, ut ’obstetrix’. Urbium item, regionum atque insularum: ’Augusta’, ’Rhetia’, ’Creta’. Exceptiones fere specialibus regulis parent.⁹

A kiadók az eredeti trapezuntiusi szöveget Augsburghoz „igazították”: a megjegyzés példái az egykori római provincia és a város latin nevére (’Rhaetia’, ’Augusta Vindelicorum’) és Krétára, Trapezuntius szülőföldjére utalnak. A denominativumokról szóló fejezetben Trapezuntius az *is*-re végződő szavakat ismertette – az *alis*, *elis*, *ilis*, *aris* végűek után – rátér az *ensis* végűekre is:

In *ensis* desinentia, si a prima vel secunda declinatione sunt, terminationem nominativi singularis vel pluralis in *en* mutant, et assumunt *sis*, sin a tertia, abiciunt *s* genitivi et asciscunt *ensis*, ut ’Sardinensis’, ’Catinensis’, ’Iliensis’; ’Athenae Atheniensis’ euphoniae causa habet *i*; praeterea ’Pistoriensis’, ’Carthaginensis’.

A sorokhoz fűzött magyarázat az ’Augusta’ szóból képzett ’Augustanus’ és ’Augustensis’ alakokat és Kréta szigetét említi:

Quae licet proprie ad [ethnika]¹⁰ pertineant, sed respicis ad formationem. Quo loco observabis a prima declinatione, quae consonantem ante *a* habebant, deflexa tam in *anus*, quam in *ensis* secundum analogiam

⁸ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₆^v]-[E₇^r]

⁹ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₇^r]

¹⁰ A görög szavakat átírásban közöljük.

formant, 'Augustanus' enim non minus recte, quam 'Augustensis' dixeris. Quamvis 'Romanus' a 'Roma', 'Cretensis' vero a 'Creta' usus magis approbavit.¹¹

Quintilianus

Priscianus a „legnagyobb szabású antik retorikai kézikönyvet”, Quintilianus (megh. Kr. u. 96 körül) *Institutio oratoria* című művét¹² csupán egy alkalommal idézi.¹³ Grammatikai, stilisztikai, pedagógiai ismeretei és tanácsai miatt az augsburgi kiadás viszont többször hivatkozik rá.¹⁴

Quintilianus már a *Compendium* szövege előtt álló ajánló és buzdítóversek egyikében is szerepel. Sixt Birck polgártársaihoz írt versében (*Ad cives suos*) az *Institutio oratoria*-ban olvasható nevelési elvekre (az iskolai oktatás fontossága a magánoktatással szemben) hivatkozik, és sejtetni enged, hogy Quintilianus az egyik legfontosabb viszonyítási alapja lesz a *Compendium*hoz írt kommentároknak:

Disputat hoc pulchre praeceptor Quintilianus,
An ne domi pueros instituas melius,
Rectius an natos ad phrontisteria mittas,
Hinc morum ratio maxime habenda tibi. [...] ¹⁵

A *Compendium* elején (*De litteris*) az *ae* diphthongus kapcsán említett vergiliusi sorhoz (*Aulai in medio libabant pocula Bacchi*) fűzött magyarázat (*Lege ad haec, quae scribit Fab. Quintil. li. I. cap. de orthographia*) az *Institutio oratoriára* hívja fel a figyelmet.¹⁶ Quintilianus a régiséget kedvelő Vergiliust említi, aki 'pictai' és 'aquai' alakokat használt 'pictae' és 'aquae' helyett:

... magno veluti cum flamma sonore
virgea suggeritur costis undantis aeni
exsultantque aestu latices, furit intus aquai
fumidus atque alte spumis exuberat amnis,

Iamque omnis campis exercitus ibat apertis
dives equum, dives pictai vestis et auri;¹⁷

¹¹ KEIL 1855–1859, II 133, 9–19; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. E₃^r–[E₃^v]

¹² ADAMIK 2008, 27

¹³ KEIL 1855–1859, II 18, 12; QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, I 4, 15

¹⁴ Az augsburgi kiadás a következő helyeken említi: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. B₅^r, [B₈^v], K₅^r, [O₅^r], [Q₅^v]. Egy alkalommal példaként (*Fabii*) fordul elő: fol. [C₁^v].

¹⁵ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. A₄^r, cf. QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, I 2

¹⁶ KEIL 1855–1859, II 37, 13–18; VERGILIUS, *Aen.*, III 354

¹⁷ QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, I 7, különösen I 7, 18; VERGILIUS, *Aen.*, VII 462–465; VERGILIUS, *Aen.*, IX 25–26.

A *patronymicumok* esetében a Trapezuntius által kihagyott szakasz pótlásakor az augsburgi kiadás nem Priscianus példáit (’Cornelii’, ’Marcelli’) közli, hanem M. Fabius Quintilianust „csempészi be” a szövegbe:

Graeca enim sunt omnia et poetas tantum usitata. Romani pro his utuntur nominibus familiarum, ut ’Fabii’...¹⁸

Az augsburgi kiadás a *facticumok* kapcsán is említi Quintilianust: [*poiétika*] *vocant Graece. De onomatopoeia lege Quintil. li. 9. ca. I.*¹⁹ Az *Institutio oratoria* IX 1 fejezete a szóképek és alakzatok közötti különbségekkel foglalkozik. A *Compendium* említett helyén leírtakhoz talán a VIII 6, 31–33. áll közelebb. Az *onomatopoeia* szókép, új szó alkotása, más szóval neologizmus. Eredetét onnan veszi, hogy a szó hangzását a dolog által keltett benyomáshoz alkalmazták, pl. ’bögés’, ’sóhaj’, ’mormogás’ (jelen esetben ’tintinnabulum’ = csengettyű):

Facticum est, quod a proprietate sonorum per imitationem factum est, ut ’tintinnabulum’, ’turtur’.²⁰

A kommentár tehát megtanítja a *facticum* görög nevét – [*poiétika*] – is, és további rétorikai ismeretek (szóképek, alakzatok) megszerzése céljából Quintilianust ajánlja a diákok figyelmébe.²¹

Érdemes Plinius és Gellius „jelenlétét” is megvizsgálni. Priscianus az *Institutiones*ben többször hivatkozik Caius Plinius Secundusra (Kr. u. 23/24 k.–79), Trapezuntius viszont a kivonatban egyik helyet sem veszi át.²² Az augsburgi kommentár idézi őt, ráadásul olyan Plinius-helyeket is említi, amelyek az *Institutiones*ben nem fordulnak elő.²³ Aulus Gelliusra (Kr. u. II. sz.) Priscianus kevés alkalommal hivatkozik, Trapezuntius egyszer sem, az augsburgi kiadás viszont több alkalommal.²⁴

Lorenzo Valla

Lorenzo Valla (1407–1457) a latin grammatika és stilisztika területén a Quattrocento egyik legkiemelkedőbb egyénisége volt. Tekintélye elsősorban sikeres és nagyhatású főművén (*Elegantiarum linguae Latinae libri sex*, a továbbiakban *Elegantiae*) nyugodott. Bár az *Elegantiae* nagy mértékben támaszkodik Priscianus

¹⁸ KEIL 1855–1859, II 62, 17–19; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [C₁^v]

¹⁹ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈^v]

²⁰ ADAMIK 2008, 553; KEIL 1855–1859, II 61, 26–27.

²¹ QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, VIII 6, 31

²² KEIL 1855–1859, II 26, 16; 29, 9; 29, 18; 31, 2; 98, 16; 233, 13; 248, 5; 248, 6; 248, 7; 248, 7; 248, 8; 248, 9; 248, 9; 248, 10; 248, 10; 262, 18; 393, 9; 594, 23.

²³ Pliniust a következő helyeken idézik: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. C₅^r, [C₅^v], [D₇^r], [D₇^r], [D₇^r], [G₈^r]

²⁴ KEIL 1855–1859, II 259, 23–260, 2; 355, 20. TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [D₈^v]-E₁^r; [E₄^v]-E₅^r; E₅^r; K₁^r; [K₄^v]-K₅^r.

rendszerére, és Valla többször is elismeréssel adózik a nagy grammatikus teljesítménye előtt, számos alkalommal mégis éles kritikát fogalmazott meg az *Institutiones* egyes tételeivel kapcsolatban (pl. a comparativus és a superlativus, illetve a 'mei', 'tui' és 'sui' névmások használata ügyében).²⁵ Nem véletlen, hogy az augsburgi kiadásban Valla az egyik legtöbbet idézett szerző.²⁶

A hivatkozások közel fele a *denominativumok* terén hívja segítségül – további példák felsorolása és árnyaltabb elemzésük érdekében – az *Elegantiae* megfelelő fejezeteit.²⁷ Egy példával szeretnénk érzékeltetni Valla módszerét. Trapezuntius az *ius* végű denominativumokról a következőket írja:

In *ius* desinentia *c* antecedente, si a prima fiunt declinatione, nominativo, sin a secunda vel tertia, genitivo vel dativo assumpta *cius* tam correpta paenultima, quam antepaenultima. Alia terminationem genitivi in *ius* vertunt, ut 'membranacius', 'gallinacius', 'advecticius', 'commendaticius', 'patricius', 'aedilicius', 'Servius', 'Silvius', 'Martius'; a verbis sunt 'nunci-
cius', 'saucius', 'scius', 'nescius'.²⁸

A kommentár szerint kimaradt a *rius* végűek ismertetése (*Huius loci atque ordinis erant nomina in rius, tu, quia hic neglecta sunt, potes quaerere apud Vallam, lib. I. cap. 8. ...*). A *Compendium* alapjául szolgáló *Institutiones* az *us* végű szavakon belül a következő alcsoportokat sorolja fel: *ius* ('nunci-'), *uus* ('arduus'), *bus* ('probus'), *cus* ('lucus'), *quus* ('aequus'), *dus* ('providus'), *lus* ('patulus'), *rus* ('sonorus'), *sus* ('saxosus'), *tus* ('palliatus'), *stus* ('venustus'). Tehát Priscianus sem és Trapezuntius sem írt külön a *rius*-végűekről.²⁹ A kommentár által ajánlott Valla-fejezet tehát hiánypótlónak minősül (*De nominibus exeuntibus in rius vel rium*):

'Tabularium', locus, ubi tabulae, id est instrumenta et literae reponuntur.
'Sacrarium' repositorium sacrorum. 'Aerarium' repositorium aeris, id est nummorum similibusque rerum pretiosarum atque opum. 'Armarium', ubi reponuntur libri caeteraque huiusmodi. ... 'Pomarium' igitur aut locus frequens arboribus pomi, sive fructuum pomi repositorium, aut copia ipsa arborum pomiferarum. Nam horum nominum natura est, significare vel locum, ubi illa sunt, vel ipsarum rerum, quae in loco sunt, copiam: ut 'alvearium', tametsi potest dici locus, ubi sunt alvei apium, tamen potius

²⁵ Az *Elegantiae* felépítésére és a Priscianusszal szemben támasztott kritikákra vonatkozóan lásd AX 2001.

²⁶ A következő helyeken utal rá az 1537. évi kiadás: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₆^r], D₃^r, E₁^r, [E₁^v], E₃^r, E₄^r, E₅^r, E₅^r, E₅^r, [H₇^v], [K₆^v], L₂^r, [O₁^v], [P₇^v], [P₇^v], [Q₂^v], [Q₆^r].

²⁷ *-mentum*-végűek (fol. [D₈^v]-E₁^r), *-men*-végűek (fol. E₁^r-[E₁^v]), *-ilis*-végűek (fol. [E₂^v]-E₃^r), *-ius*-végűek (fol. [E₃^v]-E₄^r), *-dus*-végűek (fol. [E₄^v]-E₅^r), *-lus*-végűek (fol. E₅^r), *-osus*-végűek (fol. E₅^r)

²⁸ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₃^v]-E₄^r, cf. KEIL 1855–1859, II 135, 10–136, 3

²⁹ KEIL 1855–1859, II 134, 17–140, 6; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [E₃^v]-E₄^r

accipitur pro copia alveorum eodem in loco collocatorum, vel apium mellificantium. ...

Valla először tehát azokat a *rius*-végű szavakat sorolta fel, amelyek bizonyos dolgok tárolóhelyét, raktárát (*repositorium*) jelentik, illetve azt a helyet, ahol bizonyos dolgokból nagy mennyiség (*copia*) található. A következő csoportban a foglalkozást jelentő *rius*-végűek találhatók:

Et haec de neutris, nam masculina, foeminina et communia officia hominum qualitatemque significant, 'caprarius', 'saltuarius', 'camparius', 'horrearius', 'classarius': custos exercitorve caprarum, saltus, campi, horrei, classis. 'Sagarius', 'linterarius', 'vestiarius': venditor sagorum, linteorum, vestium. 'Proprietarius', 'fructuarius', 'usuarius': cuius est proprietas praedii, cuius fructus, cuius usus, quae omnia significant actionem possessionemque, numero quidem incomprehensibilia. Pauca autem, quae passive accipiuntur: 'legatarius', 'commendatarius', 'depositarius', 'beneficiarius', 'fideicommissarius', qui legatum, commodatum, depositum, beneficium, fideicommissum accepit ...

Végül pedig azokat említi, amelyek azt fejezik ki, ahol egyes folyamatok végbe mennek, megtörténnek:

Ex huiusmodi nominibus fiunt etiam nomina quaedam rerum, 'calcaria', 'sulphuraria', ubi calx coquitur et sulphur fit. ... Neutra autem in *orium* locum plerunque significant, ubi aliquid fit, ut 'deambulatorium', locus, ubi deambulamus, 'dormitorium', locus, ubi dormimus. ...³⁰

Erasmus

Desiderius Erasmus (1467–1536) a korszak legnagyobb Alpokon túli humanistája volt. Nyelvtani, stilisztikai kézikönyvei népszerűek és elterjedtek voltak, pl. értekezés a szintaxisról (*Libellus de octo orationis partium constructione*), dialógus a latin és görög szavak helyes kiejtéséről (*De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*), ábécérendben haladó összefoglalás Lorenzo Valla *Elegantiae* című művéhez (*Epitome in Elegantiarum libros Laurentii Vallae*), stilisztikai kézikönyv (*De copia verborum ac rerum libri duo*).³¹ Erasmus az augsburgi kiadás egyik kedvelt és sokat idézett, ajánlott szerzője.³² A hímnemű patronymicumok formáinak felsorolása így található a *Compendiumban*:

³⁰ VALLA 1544, p. 19–22.

³¹ PERCIVAL 1975, 241.

³² A következő helyeken utalnak Erasmusra: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₃^v], [B₆^r], [B₈^v], [C₇^v], [D₂^r], [G₃^v], [H₁^v], K₅^r, L₂^r, [L₄^v].

Quot sunt patronymicorum masculinorum formae? Tres. Quae? In *des*, in *on*, in *adios*, quarum prima, qua sola poetae utuntur Latini, communis, altera Ionica, tertia Aeolica appellatur.³³

Az augsburgi kiadás az alábbiakat fűzi hozzá:

Ion[ica], ut [Kronión], Aeol[ica], ut [Hyrradios], urb[anitat]is et Gaz[es].

A megjegyzés Theodóros Gazés (kb. 1400–1475/76) görög nyelvtanára vonatkozik, amely Erasmus fordításában kétnyelvű (görög–latin) kiadásban is elterjedt volt:

*Est et aliud patronymici genus improprie, masculinum quidem in [dios] desinens, ut [Hyrradios], id est Hyrradius.*³⁴

A Priscianus által említett példát ('Hyrradius') Trapezuntius kihagyta a kivonatból. Gazés görög nyelvtanában és annak latin fordításában szerepel, ezért az augsburgi kommentár is fontosnak tartja megemlíteni. A [Kronión] viszont nem szerepel Priscianusnál az adott helyen. A kétnyelvű nyelvtanban (Gazés–Erasmus) [Kronidés] található. Gazés egynyelvű görög nyelvtanában sem szerepel a [Kronión],³⁵ úgy tűnik tehát, hogy ez a példa az augsburgi kiadás sajátja.

Trapezuntius a genitivusok képzésének ismertetésekor a 'delphin' (delfin) görög eredetű latin szó segítségével hívja fel a figyelmet azokra a *nomenekre*, amelyeknek a latinban kétféle genitivusa is lehet (pl. 'delphinos' és 'delphinis'), illetve arra, hogy az 'elephas' (elefánt) szóból 'elephantus' nominativus is képezhető:

'Delphin' genitivo 'huius delphinos' vel 'delphinis'. Quare sic? Quia in *an* vel in *in* vel in *yn* desinentia nomina Graeca sunt, et tam Graece assumpta *os*, quam Latine assumpta *is* declinantur: 'Titan Titanos' vel 'Titanis', 'Eleusin Eleusinos' vel 'Eleusinis'... Notandum, quod a genitivo Graeco *os* in *us* mutata et ab accusativo nominativos fecit Latinitas, ut 'abacus', 'Arabus', 'elephantus', 'Aethiopus', 'Titanus', 'Panthera', 'cratera'...³⁶

Az említett sorokhoz fűzött megjegyzés (*Vide de his Eras. de heterosi declinationis.*) Erasmus *De copia verborum ac rerum libri duo* című művére hivatkozik. A *Ratio variandi per enallagen, sive* [heterósin] című fejezet *numerus – persona – genus – casus – species – figura – tempus – modus – declinatio – coniugatio* szerinti csoportokban (tehát a névszók és igék Priscianus által is használt akcideniciái szerint, de „vegyesen”) vizsgálja a szavakra jellemző változtatásokat/felecserelődéseket. A *declinatio* alfejezet így hangzik:

In nonnullis licebit et declinationem variare, ut 'hilarus' et 'hilaris', 'violens' et 'violentus', 'imbecillus' et 'imbecillis', 'contagium' et 'contagio', 'iuger' et 'iugerum', 'capo' et 'capus', 'pavo' et 'pavus',

³³ Cf. KEIL 1855–1859, II 65, 12–17; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [C₁^v]

³⁴ GAZÉS 1516/1518. fol. K₁^{f-v}

³⁵ GAZÉS 1495. fol. [b_{vii}^r]

³⁶ KEIL 1855–1859, II 216–220; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. G₃^r

’scorpio’ et ’scorpius’, ’senectus’ et ’senecta’, ’iuventus’ et ’iuventa’.³⁷
Érdeemes az igékkel kapcsolatos *heterosis*-okra³⁸ is felhívni a figyelmet. Trapezuntius (Priscianus) az ige akcenciái közül először a *genus* (activum, passivum, neutrum, commune, deponens) vizsgálatára tér rá, és felsorolja az igékre jellemző nembeli változtatásokat/felcserélődéseket, pl.

- aktív és passzív formában ugyanazt jelentik (pl. ’mereo’ – ’mereor’),
- az első igeragozáshoz tartozó aktív igéből neutrum absolutummá változnak (pl. ’duro’, ’duror’, ’dureo’, ’duresco’),
- nemükkel együtt igeragozást (conjugatio) is váltanak, miközben jelentésük nem változik (pl. ’labo labas’ – ’labor laberis’),
- igeragozást cserélve jelentést is változtatnak (pl. ’mando mandas’ – ’mando mandis’).

A kommentár szerint a kérdésről sokan írtak: Gellius, P. Consentius, Papius Curius Lancilotus, Nonius Marcellus, Quintilianus és Erasmus.³⁹ Nézzük meg közelebbről az utóbbi két szerző vonatkozó sorait!

Quintilianus az *Institutio* IX. könyvében foglalkozik a kérdéssel. Előfordul, hogy amit teszünk, szenvedő igével fejezzük ki (’arbitror’), amit pedig elszenvetünk, aktív igével (’vapulo’). Gyakori jelenség ez a keveredés, és több ige mindkét nemben használatos (pl. ’luxuriatur’ – ’luxuriat’; ’fluctuatur’ – ’fluctuat’, ’adsentior’ – ’adsentio’). Quintilianus a jelenséget a grammatikai alakzatok közé sorolja. A szóalakzatokon belül a grammatikai és rétorikai alakzatok között Quintilianus tett először különbséget.⁴⁰ A névszók nemével (pl. ’timidi damnae’) és számával (’a kardforgatásban legharciasabb nép, a rómaiak’) kapcsolatban is lehet alakzatokról beszélni, amelyek azért fontosak a szónok számára, mert enyhítik a beszéd egyhangúságát és fenntartják a hallgatóság figyelmét. A nyelvtani hibákhoz való hasonlóságuk pedig ízt kölcsönöz a beszédnek.⁴¹ A nembeli változásokról Erasmus is ír említett művében (*Genus* alfejezet):

Est nonnihil varietatis et in generis commutatione, ut ’lachrymat’ pro ’lachrymatur’, ’luxuriat’ pro ’luxuriatur’, ’fluctuatur’ pro ’fluctuat’, ’praevertere’ pro ’praeverti’, ’praecipitat’ pro ’praecipitatur’...
Consimiliter in nominibus: ’pileum’ et ’pileus’, ’haec ficus’ et ’hic ficus’, ’haec barbitus’, ’hic barbitus’, ’hoc barbiton’...⁴²

³⁷ ERASMUS 1538, p. 36.

³⁸ A heteroiószisz grammatikai alakzat, lásd QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, IX 3, 12.

³⁹ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. K₅^f

⁴⁰ ADAMIK 2008, 595.

⁴¹ QUINTILIANUS, *Inst. orat.*, IX 3, 3; IX 3, 7; IX 3, 27.

⁴² ERASMUS 1538, p. 33.

A példából látszik, hogy Erasmus az igék után névszókat is említ. A *genus* az igék esetében aktív, passzív stb. mivoltukat, névszók esetében nyelvtani nemüket jelenti. Erasmus elrendezésében ezek a szóosztályok (szófajok) jelen esetben egymás mellé kerültek, így olyan összefüggések is nyilvánvalóvá váltak, amelyek egy átlagos nyelvtankönyvben, ahol egymás után következnenek, nem derülnek ki. A meg-egyező jelentésű, de különböző igeragozásokba tartozó igék (pl. 'denseo denses' et 'denso densus') felsorolása után a kommentár (*Vide heterosin coniugationis apud Eras.*)⁴³ a *Coniugatio* alfejezetre utal:

In aliquot coniugationem [sc. licebit variare], ut 'lavere' pro 'lavare', 'fervere' et 'fervere', 'accersere' et 'accersire'. ...⁴⁴

Priscianus szóosztályok (*nomen, verbum* stb.) szerint és kategóriák (akcidenciák, pl. *genus, species, declinatio, coniugatio*) mentén haladt a latin nyelv alakjának ismertetésében. Quintilianus a jó szónok számára szükséges ismeretek között írta le a (grammatikai) alakzatokat. Erasmus stilisztikai kézikönyve a szókincs bővítésére törekedett és a fogalmazásbeli bőség (*copia*) elérése érdekében gyűjtötte össze (olykor szóosztályoktól függetlenül) a névszókra, igékre stb. jellemző változtatásokat/felcserélődéseket.⁴⁵

Thomas Linacre

Thomas Linacre (1460 k.–1524) nyelvtanát (*De emendata structura Latini sermonis libri sex*) az oktatás magasabb szintjén használták. A mű népszerű volt. Német nyelvterületen is megjelent, első német kiadásához Philipp Melanchthon fűzött ajánló sorokat. Az angol humanistát az augsburgi kiadás magyarázó jegyzetei is gyakran említik.⁴⁶ Linacre a nyelvtani jelenségek rendszerezése és tisztázása érdekében a korabeli (humanista) grammatikákhoz képest árnyaltabb fogalmi felosztást, kategorizálást használt.⁴⁷ Alábbiakban a névszók *specie*seire vonatkozó észrevételeit közöljük. A *gentile* és *patrium* Trapezuntius kivonatában a következőképpen hangzik:

Gentile est, quod gentem significat, ut 'Graecus', 'Latinus'.

Patrium est, quod sumitur a patria, ut 'Romanus'.⁴⁸

Az augsburgi kiadás megjegyzései (*Ex gente, vel natione. Lynacer.*) Linacre meghatározásaira hívják fel a figyelmet:

⁴³ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. L₄^v

⁴⁴ ERASMUS 1538, p. 36.

⁴⁵ Erasmus Johannes Coletusnak szóló ajánlásában ez olvasható: „Nos formulas quasdam copiae, ceu fontes ostendere conati sumus, sic, ut a generalibus per gradus ad particulares devenimus(!).” ERASMUS 1538, fol. a_{iii}^r.

⁴⁶ Linacre-t említik: TRAPEZUNTIUS 1537, [B₈^r], [B₈^r], P₂^r, [Q₈^v], [R₁^v].

⁴⁷ JENSEN 1990, 80, 88–90.

⁴⁸ KEIL 1855–1859, II 61, 3–4; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈^r]

Patrium. Patrium nomen est, quod aliquid ex patria significat, ut 'Eboracensis', 'Romanus'. Est enim patria, ut Nonius Marcel. censet, urbs vel civitas parentum. Itaque Vergilium nove illud protulisse ait, *Qui sanguine nobis // Hanc patriam peperere suo*,⁴⁹ cum de Latio id dicat.

Gentile. Gentile est, quod aliquid ut ex gente vel natione significat, ut 'Graecus', 'Latinus', 'Britannus', 'Cyprius'. Illa enim, 'Hispaniensis', 'Siciliensis', 'Romanensis', 'Corinthiensis' [oikeiómátika] potius, quam gentilia dixeris, cum non tam aliquid his gentibus ortum, quam in iis versatum significant, ut 'Hispaniensis negotiator' et 'exercitus', licet genere sint Romani.⁵⁰

Linacre mindkét esetben bővebben értekezik, még Priscianusnál is. A *patrium* esetében Nonius Marcellusra (Kr. u. II. sz. és V. sz. között) is támaszkodik, aki grammatikai művével (*De compendiosa doctrina*) hatalmas antik idézetanyagot menekített át az utókorra. A *gentile* esetében pedig pontosítást is eszközöl az [oikeiómátikon] kategória használatával.

Hasonló esetet látunk a kérdő névmás (*interrogativum*) esetében is. Trapezuntius – szorososan követve Priscianust – a következőket írja:

Interrogativum est, quod cum interrogatione profertur, ut 'quis', 'qualis', 'quantus', 'quot', cum suos servant accentus.⁵¹

Priscianus sem ír többet. Az augsburgi kiadás megjegyzése (*De substantia interrogat, reliqua de accidentibus. Lynacer subtiliter.*) sejteti, hogy Linacre az *interrogativum* esetében is pontosítani fog:

Interrogativum est, per quod de re quapiam quaerimus. Est autem duplex, aliud substantiae, per quod de proprio, appellativo vel demonstrativo pronomine quaeritur, ut 'quis', 'uter', 'nunquis', 'ecquis' pro 'num aliquis'. Aliud accidentis, per quod de adiectivo quaeritur. Hoc autem multiplex est. Nam aliud de qualitate quaerit, ut 'qualis', aliud de magnitudine, ut 'quantus', aliud de numero, ut 'quot', aliud de ordine, ut 'quotus'...⁵²

Linacre „finoman szött” (*subtilis*) érvelése tehát különbséget tesz a *substantiára* (pl. 'quis') és az *accidentiára* (pl. 'quantus') irányuló kérdőnévmások között.

Érdekes idézni a *dividuum* esetében megfogalmazott észrevételeket is. A meghatározás Trapezuntiusnál (és Priscianusnál is) így hangzik:

Dividuum est, quod a duobus vel a pluribus ad singulos habet relationem vel ad plures in numeros pares distributos, ut 'uterque', 'alter', 'quisque', 'singuli', 'bini', 'trini', 'terni', 'centeni'.

⁴⁹ VERGILIUS, *Aen.*, XI 24–25.

⁵⁰ LINACRE 1532/1533, p. 7–8.

⁵¹ KEIL 1855–1859, II 61, 5–6; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈]

⁵² LINACRE 1532/1533, p. 6.

Az augsburgi kiadás megjegyzése:

Confundit [sc. Trapezuntius, Priscianus] partitiva distributivis: illa numeralium generi subdita, [diaretika] Graecis, recentioribus Latinis divisiva et distributiva dicuntur. Partitiva autem [epimerizomena] ipsi vocant. Formae partitivi sunt: unum ex duobus, ut 'alterum', duo ad unum, ut 'alterutrum', unum ex multis, ut 'aliud', multa ad unum, ut 'unumquodque'.

Az osztószámnevek és névmások közötti különbségnek megfelelően tehát pontosításra van szükség a [diaretikon] (divisivum, distributivum) és az [epimerizomenon] (partitivum) terminus technikusok segítségével.⁵³ A kommentár nem nevezi meg forrását, de elképzelhető, hogy Linacre művére támaszkodott, ezért idézzük Linacre *divisivum*ra vonatkozó sorait:⁵⁴

Numerale varias habet species. Est enim et cardinale, quod numerum absolute significat, ut 'unus', 'duo', 'tres'. Et ordinale, quod numerum in ordine, vel ut apte Laurentius praecipit, quod ultimum eius numeri significat, ut 'primus', 'secundus', 'tertius'. Et divisivum sive distributivum, Graeci [diaretika] vocant, quod singulis multorum eundem numerum distribuit, ut 'singuli', 'bini', 'terni', 'quaterni', ut non inmerito oratoribus in multitudinis numero eorum fere sit usus. ...

Partitivum est, quod vel multa singillatim, vel unum ut ex multis significat. Multa singillatim, ut 'unusquisque', 'quisque', 'uterque', 'neuter'. Unum ut ex multis, ut 'alter', 'alius' ...

Az *interiectio* (indulatszó) a lélek érzelmeit: félelmet, örömet, fájdalmat, csodálkozást fejez ki.⁵⁵ Az augsburgi kiadás megjegyzése (*Lancil. videndus est li. 8. ca. 45. et conferendus. Lyna.*) ismét Linacre rendszerező módszerét ajánlja. Linacre kritikája általában szól a grammatikusoknak:

Habet enim [sc. *interiectio*] varias species, sed maxime a grammaticis confusas.

A Linacre által felállított *speciess*ek a következők: *exultantis vel laetitiae – dolentis vel lugentis – timentis – admirantis – vitantis – laudantis – vocantis sub incondita voce – silentium iniungentis – deridentis vel ironiae – ex improviso aliquid depraehendentis – ridentis – exclamantis*.⁵⁶ Linacre árnyaltabb felosztást alkalmaz (közel kétszer annyi csoportba osztja az indulatszavakat), mint Priscianus és az őt követő Trapezuntius. Linacre felosztási rendszere illusztrálására Priscianus által „kevésbé” idézett auktorokat (pl. Martialis, Seneca) is idéz, összesen 24(!) klasszi-

⁵³ KEIL 1855–1859, II 61, 23–25; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [B₈^v]

⁵⁴ LINACRE 1532/1533, p. 8.

⁵⁵ TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [R₁^v]-R₂^r

⁵⁶ LINACRE 1532/1533, p. 51–52.

kus helyet. Priscianus „csupán” 10 klasszikus szerzőt (Vergilius, Terentius, Lucanus), Trapezuntius 8 auktort idéz.⁵⁷

Összefoglaló megjegyzések

Az augsburgi kiadás (Trapezuntius szövegétől jól elkülönülő) magyarázatai és megjegyzései fontos adatokat szolgáltatnak nekünk a XVI. század első harmadának gimnáziumi latintanítási módszereiről.

A kommentárban szereplő görög szavak arról tanúskodnak, hogy az iskolában görögül is tanultak, ezért a latin tankönyvben is közölni kívánták a görög nyelvórákon elhangzott és a latin nyelvtani szabályokhoz illeszkedő, azokat megvilágosító görög regulákat. Ezzel mindkét nyelv mélyebb elsajátítását segítették elő. A görög nyelv oktatása Európában ekkor már nem meglepő jelenség. Vizsgált korszakunkban Erdélyben is jelentek meg görög nyelvtankönyvek.⁵⁸ A görög nyelv elfogadható ismerete Trapezuntius és honfitársainak, a bizánci emigránsoknak Itáliában való megjelenésekor (a XIV. század végén, a XV. század első felében) még ritka volt.⁵⁹ Trapezuntius egyrészt ezért mellőzte a Priscianus által egyébként bőségesen alkalmazott görög idézeteket, görög szavak felsorolását és a görög terminusokat. Másrészt pedig azért, mert a gyermekeknek egyszerre csak egy idegen nyelvet óhajtott tanítani.

Quintilianus kiemelt helye a kommentárban összefügg egyértelmű elismerésével. Cicero stílusának kizárólagos követését Valla és Erasmus (*Ciceronianus*, 1528) is megkérdőjelezték, Quintilianust pedig mindketten magasra értékelték, érthető tehát, hogy az augsburgi kiadás, amely nagy mértékben támaszkodik utóbbi két humanista esztétikai ítéleteire, „bevette” Quintilianust a priscianusi műbe. Az *Institutio oratoria* jól szerkesztett szakkönyv, pedagógiai értékei miatt pedig hasznos és kellemes olvasmány volt.⁶⁰

Lorenzo Valla nyelvtudása, hatalmas szókincse, olvasottsága révén megkérdőjelezhetetlen stilisztája lett a Quattrocentónak. Érthetetlen viszont, hogy Nicolò Perotti *opusa*, a *Cornucopiae* miért nem került be az olvasásra ajánlott művek közé.⁶¹

Gellius „esszéi” értékes adatokat őriztek meg a régi római irodalomból. A *Noctes Atticae* gyűjteményes munka, Gellius közel háromszáz szerzőből kivona-

⁵⁷ KEIL 1855–1859, III 90–91; TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [R₁^v]-R₂^r

⁵⁸ Johann Honter (Brassó, 1539), Philipp Melanchthon (Brassó, 1548) és Valentin Wagner (Brassó, 1549) görög tankönyvei, lásd RMNy 1473–1600, no. 36, 73, 76.

⁵⁹ A bizánci humanisták itáliai tevékenységére vonatkozóan lásd GEANAKOPLIS 1962, GEANAKOPLIS 1988, GEANAKOPLIS 1989.

⁶⁰ A XV. századi Quintilianus–polémiára vonatkozóan lásd MONFASANI 1992.

⁶¹ Lorenzo Valla főművére vonatkozóan figyelmet érdemel MARSH 1979. Perottira lásd: WORSTBROCK 2001.

tolt, sokat idézett Catótól és Varrótól. Miscellanea–jellegű műve a középkorban kedvelt volt, később a humanisták tényéhségét is kielégítette. Angelo Poliziano nagy mértékben támaszkodott Gelliusra.

Plinius „enciklopédiája”, a *Naturalis historia* szintén népszerű volt a *curiositas*ok iránt érdeklődő humanisták körében. Plinius számtalan auktort idéz, hatalmas tárgyi ismereteket közöl, és iskolai tankönyvvé válva nagy népszerűsége tett szert a XV–XVI. században.

Pasius Curius Lancilotus (XV–XVI. sz.) és Philipp Melanchthon (1497–1560) művei szintén nagy befolyással voltak az augsburgi kiadásra. Hatásuk elemzése szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, későbbi vizsgálatuk azonban értékes adatokkal gazdagíthatja az antik (grammatikai) irodalom XV–XVI. századi befogadásának kutatását.⁶²

A *Compendium* augsburgi kiadásában tehát több stilisztikai szándék ötvözetét figyelhetjük meg:

a) az elsősorban Vergilius és Cicero nyelvhasználatát követő Priscianusét (Kr. u. VI. sz.),

b) a Priscianus normáival egyező Trapezuntiusét, aki a nagy *opus*ból gyermekek számára is érthető nyelvtant készített az 1430-as években,

c) a Quattrocento későbbi eredményeit és az Alpokon túli humanizmus (Erasmus, Lincare stb.) stilisztikai szemléletét tükröző augsburgi kiadásét.

A *Compendium* – Priscianustól eltérően – kérdés–felelet formában ismerteti a nyelvtani ismereteket. Az oktatásnak ezt a formáját sokan választották, így tesz például Cicero is a *Partitiones oratoriaeban*. A Quattrocento kedvelt latin nyelvtanaihoz (pl. Guarino Veronese, Niccolò Perotti grammatikái) képest a *Compendium* a közepesen népszerűek közé tartozik. Száz évvel a létrejötte utáni kiadása mégis a mű használhatóságát igazolja. Ebben az a formai megoldás is közrejátszott, hogy Trapezuntius a terjedelmes *Institutionest* a „kérdézetés sójával kívánta ízessé tenni”.⁶³

⁶² Lancilotusra hivatkoznak: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. B₂^r, [B₆^r], [D₈^v]-E₁^r, [E₃^v]-E₄^r, [F₆^r], [K₄^v]-K₅^r, [K₆^v], O₁^{r-v}, [O₇^r], P₂^r, [Q₂^v], [R₁^v]; Melanchthonra hivatkoznak: TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [L₂^v]-L₃^r, F₅^r-[F₅^v], [F₇^v]-F₈^r, K₆^r-[K₆^v]

⁶³ Részlet Sixt Birck ajánló soraiból, TRAPEZUNTIUS 1537, fol. [A₇^v]: ... Grammaticam Latinam phrasi continua scriptam interrogandi sale condire voluit...

BIBLIOGRÁFIA

ADAMIK 2008

QUINTILIANUS, Marcus Fabius: *Szónoklattan*. Ford. és a jegyz. összeállította ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán, GONDA Attila, KOPECZKY Rita, KRUPP József, POLGÁR Anikó, SIMON L. Zoltán, TORDAI Éva. Szerk. ADAMIK Tamás. Pozsony, Kalligram, 2008.

AX 2001

AX, Wolfram: Lorenzo Valla (1407–1457), „Elegantiarum linguae Latinae libri sex” (1449). In: Ax, Wolfram ed.: *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*. (Wolfenbütteler Forschungen, 95). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2001, 29–57.

BARTONIEK 1940

BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini*. Vol. 1. *Codices Latini medii aevi*. Budapest, 1940. (Catalogus Bibliothecae Musei Nationalis Hungarici – A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke 12.)

BLACK 2001

BLACK, Robert: *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*. Cambridge, University Press, 2001.

CSAPODI 1973

CSAPODI, Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

CSAPODI – CSAPODINÉ GÁRDONYI 1990

CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Negyedik, bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Helikon Kiadó, 1990.

EKLER 2006

EKLER Péter: Georgius Trapezuntius nyelvtani kompendiuma Priscianus *Institutionese* alapján. *Antik Tanulmányok*. 2006. 315–322.

EKLER 2007

EKLER Péter: Adalékok a korvinák történetéhez. Trapezuntius–kódexek, Trapezuntius–korvinák. *Magyar Könyvszemle*. 2007. 265–277.

EKLER 2008a

EKLER Péter: „Propugnacula Christianitatis – studia humanitatis”. Bizánc és az Itáliában tevékenykedő bizánci humanisták kapcsolata Magyarországgal a XV. század középső harmadában. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a magyarországi humanizmus kezdetei. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban 2008. március 14.–június 15.* Szerkeszti FÖLDESI Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008. 101–112.

EKLER 2008b

EKLER Péter: *Georgius Trapezuntius nyelvtani kivonata a priscianusi „Institutiones” alapján. Szövegközlés és -elemzés.* PhD-értekezés. Témavezető MADAS Edit. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Ókortudomány Doktori Program. Budapest, 2008.

EKLER 2009

EKLER Péter: Methodological Problems in 15th Century Latin Grammar Books Used in Hungary: saepes – faex – pecus. *Camoenae Hungaricae.* 2009. 65–78.

ERASMUS 1538

ERASMUS: De duplici verborum copia commentarii duo. Párizs(?), 1538.

GAZÉS 1495

GAZÉS, Theodóros: [Grammatiké eisagógé]. Velence, Aldus Manutius, 1495.

GAZÉS 1516/1518

GAZÉS, Theodóros: *Grammaticae institutionis libri duo per Erasmum Roterodamum translati.* Bázél, Frobenius, 1516/1518.

GEANAKOPIOS 1962

GEANAKOPIOS, Deno John: *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe.* Cambridge, 1962.

GEANAKOPIOS 1988

GEANAKOPIOS, Deno John: Italian Humanism and the Byzantine Émigré Scholars. In: *Renaissance Humanism. Foundations, Forms, and Legacy.* Ed. RABIL, Albert, Jr., University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1988. Vol. 1. 350–381.

GEANAKOPIOS 1989

GEANAKOPIOS, Deno John: *Constantinople and the West: Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches.* Madison (Wis.), University of Wisconsin Press, 1989.

GIBSON 1977

GIBSON, Margaret: The Collected Works of Priscian: The Printed Editions 1470–1859. *Studi Medievali* XVIII (1977) 249–260.

JENSEN 1990

JENSEN, Kristian: *Rhetorical Philosophy and Philosophical Grammar: Julius Caesar Scaliger's Theory of Language*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1990.

JENSEN 1996a

JENSEN, Kristian: Humanist Latin Grammars in Germany and their Italian Background. In: *Italia ed Europa nella linguistica del rinascimento. Atti del Convegno internazionale Ferrara, Palazzo Paradiso 20–24 marzo 1991*. Ed. by TAVONI, Mirko. Ferrara, 1996. vol. 2, 23–41.

JENSEN 1996b

JENSEN, Kristian: The Humanist Reform of Latin and Latin Teaching. In: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Edited by KRAYE, Jill. Cambridge, 1996. 63–81.

KEIL 1855–1859.

Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum libri XVIII ex recensione Martini HERTZII (=Grammatici Latini ex recensione Henrici KEILII, vol. II–III.), Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1961. (=Unveränderter reprografischer Nachdruck der Ausgabe Leipzig 1855–1859.)

LINACRE 1532/1533

LINACRE, Thomas: *De emendata structura Latini sermonis libri sex*. Párizs, Robertus Stephanus, 1532/1533.

MARSH 1979

MARSH, David: Grammar, Method, and Polemic in Lorenzo Valla's „Elegantiae”. *Rinascimento* XIX (1979), 91–116.

MONFASANI 1976

MONFASANI, John: *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*. Leiden, E. J. Brill, 1976.

MONFASANI 1984

MONFASANI, John: *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. New York, Binghamton, 1984.

MONFASANI 1992

MONFASANI, John: Episodes of Anti–Quintilianism in the Italian Renaissance: Quarrels on the Orator as a „Vir Bonus” and Rhetoric as the Scientia Bene Dicendi. *Rhetorica*. 1992, 119–138.

PERCIVAL 1975

PERCIVAL, W. K.: The Grammatical Tradition and the Rise of the Vernaculars. In: *Current Trends in Linguistics*. Ed. SEBEOK, Thomas A. Vol. 13: Historiography of Linguistics. The Hague, Mouton, 1975. 231–275.

PERCIVAL 1988

PERCIVAL, W. K.: Renaissance Grammar. In: *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*. Ed. RABIL, Albert, Jr. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1988. Vol. 3. 67–83.

RMNY 1473–1600

Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600. Írták BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

ROMÁN – GALINDO 2001

ROMÁN, Cirilo García Marco – GALINDO, A. Gutiérrez: *Prisciani Institutionum grammaticalium librorum I–XVI Indices et Concordantiae*. Vol. 1–4. (Alpha–Omega. Reihe A. Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie, CCXIV. 1–4.) Olms–Weidmann, Hildesheim–Zürich–New York, 2001.

TRAPEZUNTIUS 1537

TRAPEZUNTIUS, Georgius: *De octo partibus orationis ex Prisciani grammatica compendium*. Augsburg, Philipp Ulhart, 1537.

VALLA 1544

VALLA, Lorenzo: *Elegantiarum linguae Latinae libri sex*. Lyon, Sebastianus Gryphius, 1544.

WORSTBROCK 2001

WORSTBROCK, Franz Josef: Niccolò Perottis ‘Rudimenta grammatices’. Über Konzeption und Methode einer humanistischen Grammatik. In: AX, Wolfram ed.: *Von Eleganz und Barbarei: Lateinische Grammatik und Stilistik in Renaissance und Barock*. (Wolfenbütteler Forschungen, 95). Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2001, 59–78.